

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

УДК

ЛИСЮК Наталія Анатоліївна

ДИНАМІКА ВЕСІЛЬНОГО СЮЖЕТУ ТА ОБРАЗІВ
(спроба реконструкції)

Спеціальність 10.01.07 - фольклористика

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата філологічних наук

КИЇВ - 1995

ДВ 32.984

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі фольклористики Київського університету імені Тараса Шевченка.

Науковий керівник: кандидат філологічних наук
ДУНАЄВСЬКА Л.Ф.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук
ШУМАДА Н. С.

кандидат філологічних наук
ТАЛАНЧУК О.М.

Провідна організація: Волинський державний
університет імені
Лесі Українки.

Захист відбудеться 10 жовтня 1995 року на засіданні спеціалізованої ради Д 010128 із захисту докторських дисертацій з теорії літератури та фольклористики при Київському університеті імені Тараса Шевченка за адресою: 252017, Київ-17, бульвар Шевченка, 14.

Із дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Київського університету імені Тараса Шевченка (вул. Володимирська, 58).

Автореферат розіслано 9 вересня 1995 року.

Вчений секретар спеціалізованої ради
доктор філологічних наук

ГРИЦИК Л. В.

ЛНБ України ім.В.Стефаніка

00777127 (V)

ЛНБ ім. В. Стефаніка
АН України

Процес формування національного менталітету в сучасному українському суспільстві викликає гострий і глибокий інтерес до комплексу проблем, пов'язаних із витоками й розвитком національної свідомості, зокрема до проблем первісної культури. Відроджується й зацікавленість самобутньою прадавньою народною поезією та обрядами, помітні тенденції не лише до вивчення, але й до впровадження їх у сучасне життя на нинішньому шаблі розвитку українського суспільства.

Обряди й обрядова поезія — найменш досліджена галузь фольклористики. У дорадянський період осмислення змісту й символіки народних обрядів велося представниками так званої міфологічної школи (як старшої, так і молодшої) та інших наукових напрямків вітчизняної фольклористики. Українська фольклористична наука в радянський період зробила значний внесок у дослідження самобутньої національної культури, розгорнувши велику і скрупульозну збирацьку та описову діяльність, вивчаючи нерозривний зв'язок обрядів із земле-робською та родинною проблематикою. Проте традиції пошуків міфологічної основи обрядів, закладені українськими дослідниками фольклору від початку ХІХ до 30-х років нашого століття, на Україні майже не розвивалися. У зв'язку з цим, а також зі значним ступенем поруйнованості цілісної архаїчної світовидчої та естетичної системи, присутністю у фольклорі історичних нашарувань і неавтентичних впливів значної **актуальності** набули дослідження, спрямовані на реконструкцію глибинних основ фольклорної спадщини з тим, щоб набутки національної культури стали невід'ємною складовою частиною нашого життя. Отже, вивчення міфологічної основи обрядів для сьогодення має не лише пізнавальний інтерес, а й прагматичну спрямованість.

Напрямок дисертаційного дослідження визначається, по-перше, назрілою потребою продовження й розвитку багатих традицій української фольклористичної школи з урахуванням досягнень світової фольклористики та етнології, а також даних суміжних дисциплін, а по-друге, розробкою в ньому недостатньо досліджених принципово важливих для сучасності проблем східнослов'янського фольклору, необхідною для створення науково обрuntoваної концепції містерійної природи народної творчості.

Метою даної роботи є виявлення містерійної природи східнослов'янської поезії та обрядів, конкретніше — відображення в них символіки священного щлобу, що є міфологічною культурною універсалією, широко розповсюдженою у первісній культурі народів світу, виявлення її національної своєрідності і — в кінцевому підсумку — розкриття глибинних значимих пластів національної архаїки і створення гіпотетичної динамічної моделі весільного обряду.

Мета дослідження обумовила і його **завдання**: виявити аналоги серед елементів структури порівнюваних обрядів та інваріантного сюжету чарівної казки; встановити генетичний зв'язок вербального, акціонального та предметного кодів

купальського та весільного обрядів; відтворити на основі побудови структурних моделей їх спільний соціальний, ідеологічний та психологічний субстрат; реконструювати архаїчний сюжет і давніх обрядів пошлюблення; простежити динаміку архаїчних нашарувань в образах і мотивах аналізованих обрядів.

Зв'язки купальського і весільного обрядів, а також купальського обряду і чарівної казки раніше ніколи не були предметом спеціального дослідження. **Наукова новизна** дисертаційного дослідження полягає як у виборі теми (зверненні до мало-дослідженого пласта архаїчної культури) і постановці проблеми (розгляд весільного сюжету в різних його модифікаціях і пошук його субстрату), в новому аспекті вивчення фольклорних явищ (паралельне внутрішньожанрове та міжжанрове зіставлення), так і у виборі методів дослідження, що носять системний характер попри свою історичну і дисциплінарну приналежність. У дослідженні вперше здійснено комплексний структурно-типологічний аналіз обрядового тексту, за допомогою якого створено структурні моделі весільного сюжету.

Об'єктом даного дослідження став архаїчний пласт фольклорної інформації, закладеної в основі весільного сюжету. Традиційно сюжет весільного обряду розглядається у фольклористиці й етнології в соціально-побутовому і психологічному планах як “відображення боротьби двох родів”, у ході якої передаються емоції розлуки дівчини з родиною і страх її перед входженням у нову сім'ю. Проте в рамках міфологічної школи було виявлено іншу основну лінію весільного сюжету, а саме тему “небесного шлюбу”, що також знайшла відображення в ньому. У руслі цього напрямку автор пропонує аналіз символіки весільного сюжету з точки зору відбитків у ньому універсальних уявлень про священний шлюб, або теогамію, тобто того самого сюжету, що ліг в основу жанрової класифікації чарівної казки. Цей сюжет був детально проаналізований Дж. Фрезером у його класичній роботі “Золота гілка” на матеріалі світового фольклору та етнографії, а на східнослов'янському матеріалі досліджений В. Я. Проппом у двох фундаментальних роботах “Морфологія казки” та “Історичні корені чарівної казки” і серії статей.

Аналогії з інваріантним сюжетом чарівної казки (як стверджується в енциклопедії “Міфи народів світу”, весілля є “ритуальним еквівалентом” чарівної казки) спричинили до пошуків у весільному обряді саме цієї фабульної лінії. З іншого боку, сприйняття весільного сюжету в його діалектичному розвитку обумовило звернення до його першосюжету, який, на думку автора, був сформований ще в купальському обряді. Традиційний як для наукової, так і для масової свідомості сучасний умовний поділ народних обрядів на календарний та сімейний цикли суперечить дохристиянському світогляду, для якого характерне сприйняття світу в його нерозчленованості на природу та людське суспільство: єдність людини зі Всесвітом є ядром міфологічної космоцентричної моделі світу. Свідомством тому є присутність у так званих календарних обрядах ритуалів, пов'язаних із родом (як сучасниками, так і пращурами), і, навпаки, обов'язкова наявність “космічно-

природних” мотивів у сімейному циклі обрядів. Учені-фольклористи визнають і те, що ці обряди існують в драматургійній формі, обряд пошлюблення навіть називають весільною драмою. Та розгорнутий міфологічний сюжет їх (крім інтерпретацій деяких драматургійних ліній¹) виявлений не був.

Порівнюючи купальську та весільну обрядовість, дослідники часто відзначають збіги як у їх вербальному, так і в ритуальному коді. Зіставлення сюжетно-композиційної структури, часово-просторових координат, мелодики пісень та ін. обох свят нагально веде до висновку не тільки про міфологічно-світоглядну, але про генетично-структурну спорідненість їх. Обидва зіставлювані обряди мають яскраво виражений містерійний характер. Хоча у весільному обряді (в купальському також, але меншою мірою) з плином часу на перший план вийшли соціально-побутові та емоційно-психологічні мотиви, але в них є і значна кількість вербальних і ритуальних текстів, які дозволяють з певністю говорити про їхню релігійно-містичну основу.

Отже, конкретним об'єктом дослідження став східнослов'янський весільний сюжет у трьох його інваріантних трансформаціях — в купальському обряді, у весільному і в чарівній казці.

Оскільки обидва досліджувані обряди під плином часу зазнали значної деформації та різних ідеологічних впливів і нашарувань, а також виходячи з посилки, що етносубстрат весільного сюжету є загальнослов'янським, при реконструкції їх символіки неможливо спиратися на аналіз будь-якого одного регіонального варіанту як на першоджерело, а слід розглядати в цілому сукупність основних міфологічних мотивів, що збереглися в цих обрядах у різних східнослов'янських регіональних варіантах, особливо в українському та білоруському фольклорному просторі, а також, у випадку необхідності, відчуваючи наявність лакун, залучати деякі російські джерела, щоб виявити в них найдавніші елементи зазначених обрядів і окреслити гіпотетичну первісну матрицю їх.

Поділяючи думку Л. Гумільова про шляхи та чинники утворення етносу, автор здійснює відбір архаїчних варіантів обрядів і обрядової поезії, що розкотилися хвилями від початкового пасіонарного поштовху по всій території розселення давніх слов'ян і застигли бурштиновими краплями в найменш доторкнутах цивілізацією регіонах. Тут опорою буде думка Я. Головацького про необхідність вивчення міфології давніх слов'ян “в усій широті їхнього регіону, з залученням емпіричного матеріалу всіх їхніх земель”. Найбільшу увагу викликають регіони “острівні” (скажімо, карпатські полонини або поліські болота) та “діаспорні” (такі, як слов'яни-сибіряки або руське населення Латгалії тощо). Автор свідомо обмежується східнослов'янським масивом текстів, вважаючи цей матеріал унікальним, таким, що доніс архаїчні дохристиянські культурні набутки, і ви-

¹ Див. роботи О. Потебні, М. Сумцова, М. Нікольського, В. Іванова та В. Топорова, С. Толстої та ін.

бірка з нього є достатньою для реконструкції архаїчного інваріантного сюжету весілля. Проте у певних випадках необхідне й звертання до паралелей у загальнолюдській первісній культурі, як індоєвропейській, так і інших центрів первісних етнічних поштовхів.

Сучасним варіантам обрядів притаманні, з одного боку, елементи стабільні, консервативні, а з іншого — елементи рухомі, мобільні, що зазнають трансформації. По-перше, якщо риси “живої старовини” обрядові тексти все ж таки зберегли завдяки своїй сакральності (до того ж особливої ваги набула підтримка з боку ритуального та предметного оточення) і символічності метамови, в категоріях якої моделювався, класифікувався та інтерпретувався світ і людське суспільство, все ж вони могли втрачати своє первісне значення або отримувати нове осмислення. Як писав Ю. Лотман, при втраті певного автентичного контексту [міфологічного світогляду в даному випадку. — *Н. Л.*] незрозумілі тексти можуть зберігатися в культурі в недоторканому вигляді у становищі інородних вкраплень, “які не отримують осмислення у новому контексті або осмислюються як цілісний знак з невідомим змістом”. По-друге, розмаїття регіональних варіантів обрядів, що зазнали певної трансформації (ампліфікація, специфікація, редукція, заміна, модифікація та асиміляція), також є цікавим матеріалом для пошуків архаїчного інваріанта. Саме нерівномірність історичних змін регіональних варіантів обряду дає незамінний матеріал для реконструкцій.

Для виявлення елементів архаїчного пласта аналізувалися як зразки східнослов'янської купальської і весільної поезії та етнографічні описи зазначених обрядів з опублікованих фольклорних матеріалів минулого віку та початку нашого століття¹, так і сучасні збірки обрядових пісень², матеріали історико-етнографічних досліджень³, праці дослідників фольклору та етнографії ХХ століття⁴.

Допоміжним матеріалом для дослідження стали історичні джерела — уривки з давньоруських літописів та інших історичних документів, із хронік зарубіжних діячів середньовічної культури.

При спробах реконструкції архаїчного культурного явища недостатньо обмежитися лише фольклорно-етнографічним контекстом (Б. Рибаків та інші вчені неодноразово звертали увагу на необхідність зруйнування перепон між науками, які вивчають один і той самий об'єкт пізнання), тому в роботі використовується

¹ Див. збірки П. Бессонова (1871), О. Богдановича (1865), В. Гнатюка (1914), Б. Грінченка (1899), М. Довнар-Запольського (1888, 1909), З. Доленги-Ходаковського (уперше опубліковано в 1974 р.), М. Драгоманова (1899—1907), П. Іванова (1907), Є. Карського (1916), Й. Лозинського (1837), М. Максимовича (1827), І. Манжури (уперше опубліковано в 1972 р.), М. Маркевича (1860), В. Милорадовича (1890), І. Нечуй-Левицького (1876), М. Осипова (1893), В. Охрімовича (1895), Є. Романова (1885, 1912), С. Руданського (уперше опубліковано в 1972 р.), “Русалку Дністрову” (1837), Лесі Українки (1894), І. Франка (1913),

лінгвістичні, у т. ч. й етнолінгвістичні дані, а також графічний та інший візуальний матеріал східнослов'янської первісної культури, що мало-помалу стає доступним і може вводитися в науковий обіг. До речі, історики та археологи давно вже широко використовують матеріали фольклористики та етнографії для витлумачення змісту знайдених об'єктів первісної культури і реконструювання соціальних інституцій первісного суспільства і світогляду наших предків (Б. Рибаків, В. Даниленко, В. Збенович, М. Чмихов, Ю. Шилов та ін.). Необхідною опорою для комплексного аналізу з метою реконструкції можуть бути дані таких наук про людину, як історія, у т. ч. й археологія, соціологія, психологія, у т. ч. й сексологія та ін. І звичайно, аналізувати обрядовий матеріал можливо лише спираючись на широкий філософський контекст.

Певною мірою на напрямок дисертаційного дослідження вплинули ідеї і методологічні принципи, закладені в працях дослідників фольклору О. Потебні, М. Костомарова, М. Сумцова, М. Грушевського; Ю. Лотмана, В. Іванова, В. Топорова, Г. Левінтона, О. Байбуріна, Е. Мелетинського та ін.; І. Толстого, М. Толстого, С. Толстої, Л. Виноградової; М. Бахтіна; роботи основоположників ритуально-функціональної школи в етнології та фольклорі Дж. Фрезера та А. Ван Геннепа, психоаналітиків З. Фрейда, К. Г. Юнга, Е. Фромма, структураліста-антрополога К. Леві-Строса. Основоположними ж для даної роботи стали ідеї і принципи, викладені в працях російських дослідників архаїчної культури В. Проппа та О. Лосева.

Оскільки історичність будь-якої фольклорної структури пов'язана зі структурністю історії фольклору, дослідження проводилося у двох планах—в синхронії і діячності, в структурно-типологічному та історико-типологічному напрямках. Типологія у фольклорі є проявом постійно діючих закономірностей, що постійно ж і розвиваються та стоять над різного роду етнічними варіаціями, тобто несуть

П. Чубинського (1877), П. Шейна (1874—1900), Х. Яшуржинського (1880).

² “Купальські пісні” (1970), “Купальські і п'ятроуські пісні” (1985), “Ігри та пісні: Весняно-літня поезія трудового року” (1963), “Весільні пісні” у 2-х тт. (1982), “Лирика руської свадьбы” (1973), “Вяселле” у 3-х тт. (1980—1983), “Палескае вяселле” (1984).

³ “Бойківщина” (1983), “Гуцульщина” (1987).

⁴ Див. роботи В. Балушка (1994), Т. Бернштам (1974), В. Борисенко (1989), О. Воропая (1966), О. Дея (1963, 1970), В. Жекуліної (1982), Г. Жирнової (1980), Н. Здоровеги (1974), Д. Зеленина (1927), І. Земцовського (1970), С. Килимника (1994), Р. Кирчіва (1994), Ю. Климця (1990), Ю. Круглова (1982), О. Курочкіна (1982), О. Ліса (1974), Т. Макашиної (1978), З. Можейко (1985), С. Наливайка (1992, 1992), М. Нікольського (1956), Г. Пашкової (1978), О. Правдока (1968), М. Рабіновича (1978), В. Соколової (1979), Г. Тавлай (1986), Л. Чижикової (1978), К. Червяка (1930), М. Шубравської (1982) та ін.

універсальний характер, тому типологічні зв'язки є доміантними по відношенню до інших їх видів. Основним принципом фольклорної творчості є багаторазове відтворення типових архаїчних моделей. Символізм і моделювання ґрунтуються на понятті про певну цілісність структури і обмежування в характеристиці її елементів, тобто структуралістика досліджує внутрішні зв'язки явищ, які визначають характер структури. Методичні прийоми конструювання різнорівневих структурних моделей включають виявлення основних елементів системи, їх диференційних ознак, визначення відношень між елементами та їх дистрибуції (ієрархічності, ядерності/периферійності, маркованості та ін.) на базі їх включення в систему основних міфологічних бінарних і тернарних опозицій. Головним методичним принципом може бути виділення інваріантної основи міфологічної матриці на ґрунті аналізу константних елементів, їх групування, дистрибуції і співвідношення у рамках композиції на основі аналізу численних варіантів досліджуваного явища і паралельної семантичної інтерпретації його (тобто виявленні глибинної міфологічної семантики).

У діахронічному плані застосовувалися два основних методи—історико-генетичний та метод “комплексного аналізу” у розумінні О. Лосева. У даній роботі історико-генетичне дослідження ґрунтується на думці, що будь-яке фольклорне явище є наслідком ендогенних процесів у розвитку первісної культури. Історико-генетичний метод включає прийоми зіставлення фольклорних явищ у рамках одного жанру, міжжанровий порівняльний аналіз, зіставлення однієї фольклорної одиниці в рамках міжвидової стратифікації первісного мистецтва.

Ідея багатшаровості у фольклорі вперше була висловлена Ф. Буслаєвим, подальший розвиток вона отримала в роботах Дж. Фрезера, К. Леві-Брюля, О. Веселовського, Ф. Вовка, М. Грушевського, І. Толстого, В. Проппа, О. Фрейденберґ, О. Лосева, Б. Путілова та ін., які використали поняття груп заміщень і трансформацій для розв'язання протиріччя між сталістю фольклорної форми та різноманітністю змістовного наповнення фольклорних творів. У рамках теорії еволюції етнічної картини світу ідея хронологічної та стадіальної стратифікації дохристиянських уявлень і культової семантики була розвинута Б. Рибаківим. У даній роботі використовується методика “комплексного аналізу” (тобто хронологічної атрибуції фольклорних елементів), запропонована О. Лосєвим у роботі “Антична міфологія в її історичному розвитку” (1957).

Дисертаційне дослідження має **теоретичну цінність** завдяки застосуванню нової комплексної методики до аналізу двох східнослов'янських обрядів, зіставленню їх з інваріантним сюжетом чарівної казки і сюжетною схемою ритуалів переходу, виявленню їх спільного ідеологічного, соціального та психологічного субстрату, побудові структурних моделей цих обрядів та показу їх динамічного характеру і реконструкції архаїчної основи весільного сюжету. Матеріали дисертації можуть бути корисними не лише для фольклористів і філологів у цілому, але й для

спеціалістів тих галузей людинознавства, які вивчають витоки людської культури: філософів і психологів, істориків і соціологів, культурологів і етнологів, релігієзнавців та ін. У **практичному** плані вони можуть бути використані при викладанні курсів та спецкурсів із фольклору, українознавства та світової культури в системі середньої та вищої освіти, при написанні довідників і підручників із фольклору та суміжних дисциплін.

Дисертація складається зі вступу і трьох розділів, присвячених: 1) дослідженню генезису та структури купальського та весільного обрядів, 2) характеристикі особливостей теогамічної символіки у купальському обряді, 3) визначенню містерійної природи весільного обряду, а також висновків, бібліографії та додатка.

У "Вступі" аргументується актуальність теми, визначається мета та завдання дослідження, його предмет, формуються основні методологічні засади, обґрунтовується новизна роботи. Тут також критикується позитивістський підхід до аналізу обрядової поезії та ритуалів, зокрема умовний поділ народної обрядовості на два цикли. Автор акцентує увагу на комплексному підході до аналізу фольклорних матеріалів, тобто на використанні не єдиного "правильного" методу, а на застосуванні цілісної системи методів, що увійшли в історію фольклористики як такі, що належать до різних і навіть протилежних фольклорних шкіл, а також використанні даних суміжних гуманітарних та суспільних дисциплін.

Обряд як одне з явищ первісної культури є органічною системою зі складною структурою, яку з позицій однієї науки, однієї наукової школи, а тим більше одного методу можливо описати лише однобічно і фрагментарно. Єдина основоположна семантична система первісного культурного коду ніде не висловлена експліцитно, хоча всюди проявляється в тій чи іншій імпліцитній формі, тому тільки комплексний аналіз може допомогти знайти до неї ключ і певною мірою реконструювати її. Сама структура фольклорного тексту—багаторівневість і поліелементність його, присутність багатьох тематичних полів та ін.¹—дає поштовх необхідності використання багатоаспектного підходу до предмету досліджень фольклористики в сукупності його елементів, якостей, ознак в історико-генетичному, порівняльно-типологічному, структурно-функціональному та ін. аспектах. Багатоаспектний підхід до вивчення фольклорних явищ є в даному випадку системою методів для вивчення історично і структурно складного явища культури. Цій меті покликаний слугувати і вихід за межі суто фольклорного тексту у суміжні галузі гуманітарного знання.

Перший розділ роботи "Структурно-генетична спорідненість купальського та весільного обрядів" присвячений зіставленню цих обрядів в генетичному та

¹ Див. роботи І. Толстого (1981), Б. Алексеєва (1983), В. Гусєва (1983), З. Михаїла, (1983), М. Толстого (1983, 1984), К. Леві-Строса (1985), Л. Виноградової (1989), С. Толстої (1989), Т. Цив'ян (1989) та ін.

структурно-типологічному плані. У § 1 “Шлюбна церемонія за давніми джерелами” ґрунтуючись на висновках вчених про досить пізній термін формування власне весільного обряду (XII-XIV ст.) і на факті відсутності описів його до вказаного часу і розглядаючи зазначені давніми духовними письменниками диференційні ознаки шлюбної церемонії (відсутність шлюбу в християнському розумінні, проведення обряду біля водного джерела і в нічну пору, фалічні та оргастичні елементи, жертвопринесення, ритуальні співи, музика, танці та ін.), автор вважає, що комплекс цих ознак притаманний купальській обрядності, і таким чином стверджує ідею генетичної спорідненості двох обрядів—купальського як первинної церемонії пошлюблення періоду функціонування інституту групового екзогамного шлюбу та весільного—вторинного, що виник із утвердженням моногамної родини.

У § 2 “Структурні моделі в купальському та весільному обрядах” сконструйовані три парадигматичні моделі та одна синтагматична.

Фольклорний текст має два рівні: 1) парадигматичний—рівень семантичних одиниць та 2) синтагматичний—їх реалізацію на жанровому рівні (сюжет), тому в роботі пропонуються такі моделі: хронотопна (побудована за зразком часово-просторових координат у художніх творах, виявлених М. Бахтіним і на міфологічному матеріалі розроблених у працях вчених московської та тартуської шкіл семіотичних досліджень), образна¹, або соціологічно-атрибутивна (сконструйована на основі соціологічних методик), образна², або функціонально-парадигматична (“морфологічний” аналіз кола функцій і дистрибуції персонажів за В. Проппом), сюжетно-композиційна, або функціонально-синтагматична (аналіз мотивів, або функцій, що увійшли складовою частиною в надсюжет обрядового тексту в широкому його розумінні і його композиційну побудову у вигляді часової послідовності обрядових подій). Друга і третя моделі модельовані на основі розгляду системи обрядових персонажів—це виявлення глибинної семіотики фольклорних персонажів, яких можна розглядати як певний “пучок диференційних ознак”, подібно до того, як розглядалась фонема в рамках Празької фонологічної школи, тобто як набір ознак, атрибутів і функцій, через котрі і проявляється метаструктурна система опозицій. За В. Проппом, “функції надзвичайно мало, а персонажів надзвичайно багато”, тобто саме функції і атрибути персонажів є основними конституюючими елементами фольклорних сюжетів, метаструктурою в її сучасному розумінні. Четверта модель являє собою структурну схему весільного сюжету.

Розглядаючи хронотопну модель зіставлюваних свят, автор досліджує прояви їх ритуальної (у купальському обряді) та вербальної (у весільному) сакральності. Уявлення про сакральні часові координати відобразились у маркованості ночі й ранку, суботи й неділі, літнього сезону. Для купальського обрядового простору характерна вертикально-горизонтальна структура, для весільного—концентрична. Цей простір модельований світовим дровом або його еквівалентами (купаль-

ським; гільцем або священним деревом), біля якого (на якому) у полі або в лісі знаходиться певна “містична будівля” (від колиски-гойдалки у купальському обряді до казкового терему або міста-фортеці у весільному). У весільному обряді замкненість сакрального ядра підкреслена семантикою непроникності (навіть вітру, світла)—парубкові-нареченому доводиться ламати/рубати замки, двері, стіни, ворота, мури та ін. Кордоном цього простору слугують вода у всіх її конкретизаціях та вогонь, а також інші перешкоди. Важливими категоріями сакральності виступають міфологеми путі/подорожі та транспортних засобів і шляхів.

Розглядаючи комплекс ознак і якостей образів головних учасників обрядів, автор виводить їх обов’язкові соціальні диференційні ознаки: вік (молодий), родова приналежність, стать—вона обумовлює їх обрядові функції, які свідчать про явне переважання матріархальних рудиментів, особливо в купальському обряді. При цьому становий, професійний і майновий статуси учасників є нерелевантними, хоча і можуть бути окресленими; саме вони як нерелевантні, неконституюючі зазнають модифікацій найбільшою мірою у процесі історичного функціонування обрядів. Розгляд індивідуального статусу учасників обрядів говорить на користь припущення про особливу магічність жінок під час виконання ритуалів, тобто належність їх до категорії сакрального. Функціонально-парадигматична та функціонально-синтагматична моделі сконструйовані на базі III і IV розділів роботи В. Проппа “Морфологія казки” “Функції дійових осіб” та “Розподіл функцій між дійовими особами”. Під функціонально-парадигматичною моделлю, або образною¹, розуміється система персонажів обряду та їх відношень. Побудова цієї моделі включає визначення кола функцій дійових осіб обрядів та їх дистрибуцію, виявлення відношень між дійовими особами (бінарних і тернарних зв’язків на основі певної логічної підстави), окреслення ядра цієї моделі, яким є триада *дівчина—божество—юнак*, визначення специфіки ядра кожної з моделей аналізованих фольклорних явищ (феміноцентричність купальського обряду, біцентричність весільного і героцентричність чарівної казки).

Основу функціонально-синтагматичною моделі становить виявлення лінійної послідовності обрядових подій, або функцій у визначенні В. Проппа (“вчинків дійових осіб, значимих для розвитку дії”). Оскільки інваріантний сюжет чарівної казки апіорі вважається подальшою трансформацією прасюжету стосовно обрядових його реалізацій, то за інваріантну основу обрядів прийнята структурна побудова ритуалів переходу, виконана у 1909 р. французьким структуралістом-етнологом А. Ван Геннепом. Таким чином, часова послідовність містерійних обрядових подій, що реконструюються через зіставлення інваріантного першосюжету ритуалу переходу і кінцевої його трансформації у чарівній казці є 1) вихід дівчини за межі поселення; 2) перехід межі сакрального світу; 3) контакт її з божеством; 4) пошуки її юнаком і зустріч із ним; 5) контакт юнака з божеством; 6) спільна нічна переправа; 7) приєднання до соціуму. На основі

реконструкції обрядової фабули виводиться, що соціальним субстратом весільного сюжету є інститут дівочої ініціації, відбиток якого був збережений у найбільш цілісній формі в купальському обряді й отримав певне відображення в інваріантах містерійних сюжетів весільного обряду та чарівної казки.

Порівняння не зовнішньої подібності, а внутрішньої співзвучності систем та їх елементів диктує необхідність виходу на етнічно-соціальний рівень і пошуку етнічно-соціального субстрату аналізованих обрядів—слідів зниклих форм соціального життя; виходу на інтеретнічний рівень і звернення до світового міфологічного контексту для реконструкції ідеологічного субстрату його, при чому тут свідоме обмеження етнічним матеріалом було б методологічною помилкою; виходу на психологічний рівень і відтворення архетипів колективного несвідомого, що дали поштовх для формування обрядового весільного сюжету. Отже, в роботі розглядаються три рівні етнічного субстрату весільного сюжету: соціальний, ідеологічний і психологічний.

У 3 “Ідеологічний субстрат обряду пошлюблення” йдеться про універсальну ідею теогамії, виявлену Дж. Фрезером, розроблену в працях Л. Штернберга та інших етнологів, яка, на думку автора, стала основою сюжету гіпотетичного східнослов'янського обряду дівочої ініціації. Цей самий субстрат є підґрунтям багатьох давніх народних ігор, таких, як “Яшур”, “Кострубонько”, “Подоланочка”, “Данчик”, “Воротар” та ін. Психологічним субстратом його є архетип повторного народження, досліджений К. Г. Юнгом.

У другому розділі “Священний купальський шлюб” розглядаються інтерпретації купальського свята у східнослов'янській фольклористиці, функціонування термів *Купало* й *Купала* на лінгвістичному рівні, функції та історичні подоби купальських божеств, функції і ознаки учасників обряду та містерійна фабула обряду в цілому.

Купальський обряд дістав, мабуть, найбільшу кількість інтерпретацій, що великою мірою зумовлено його фрагментарністю і невизначеністю. Серед найбільш популярних інтерпретацій в § 1 “Інтерпретації купальського обряду” називаються солярно-лунарна, у т. ч. й ієрогамна, ритуально-аграрна, інцестна, охоронна та ін. (гіпотези провідних дослідників східнослов'янського фольклору М. Костомарова, О. Потєбні, М. Грушевського, Д. Зелєніна, В. Проппа, В. Соколової, В. Іванова та В. Топорова, С. Толстої, Г. Тавлай). Проте жодна з них не охоплює всього комплексу купальських мотивів у цілому, що в кожному разі дослідникам доводиться визнавати і мотивувати це тим, що купальський обряд є неоднорідним конгломератом, який увібрав у себе уламки від інших прадавніх свят.

Оскільки структура власне обрядового коду має щонайменше три рівні: вербальний, акціональний (ритуальний) та реальний (предметний), то при аналізі його розрізняються також кілька рівнів дослідження. Один із них—лінг-

вістичний—передбачає перш за все аналіз термів, повний смисл яких вияснюється лише при врахуванні всіх можливих для них контекстів, при чому тут треба пам'ятати про “гіперструктурність” (термін К. Леві-Строса) мови фольклорних текстів, про певну метамову архаїчної культури, що складається з міфем, наділених надзначенням; у цій метамові і проявляється повною мірою система бінарних і тернарних опозицій, характерна для первісної культури в цілому.

Розглядаючи лінгвістичний рівень функціонування терма *Купало*, автор доходить висновку про наявність в обряді двох божественних персонажів—божества-жінки та божества-андрогіна, стать якого визначається граматичним значенням лексеми (андрогінність *Купала* знаходить підтвердження і в етнографічних даних). Терм *Купало* має дуже високу валентність, що підтверджується його словотворчою активністю і багаторівневою полісемією. З етимологічної точки зору вихідна форма цього терма уявляється амбівалентною, вона включає комплекс сакральних понять: *семи вода і вогонь, близна, пристрась, поєднання* чоловічої та жіночої статей. Аналіз етимології слова приводить до обґрунтування розуміння його первісного внутрішнього образу як шлюбного поєднання/злиття.

У § 3 “Бог мужежен” *Купало*” розглядається божественність головного купальського символу в комплексі його сакральних ознак: андрогінності, локалізації, потреб, функцій (магічних і технічних, космотворчих та організаційних). Високий ступінь можливої субституції *Купала* різними предметами і явищами (часто суперечливими) обґрунтовується ідеєю О. Лосева про мобільність міфологічних образів у процесі історичного функціонування фольклору та акумуляцію в них уявлень різних етапів розвитку суспільства. Отже, образ *Купала* характеризується “стихийно-множинною семантикою” у діахронічному плані: 1) невтіленість/втіненість у будь-якому предметі; 2) втіленість у першоелементі космосу—вогні; 3) втіленість у рослинності; 4) зооморфність; 5) антропоморфність. Особлива увага звертається на зв'язок купальського персонажа з культами змії і бика, що мають аналогії в образотворчому мистецтві доби палео- та неоліту і можуть бути співвіднесені з розвинутими пізніше культами Велеса/Волоса і Перуна.

У § 4 “*Купала*—“всеплодющая мати”” розглядається магічність купальського жіночого персонажа з огляду на його ознаки, атрибути, магічно-технічні та організаційні функції. Генезис *Купали* виводиться також на основі аналогій із палеолітичною графікою і неолітичною скульптурою, архаїчною народною вишивкою від уявлень про Велику Матір, Велику Богиню, матір всього сушого на землі. Деякі факти дозволяють також говорити, що образ *Купали* дівав кілька нашарувань. У § 5 “*Купальська містерія*” йдеться про інтерпретацію купальського жертвопринесення як шлюбу-смерті. Тут розглядаються роль і функції жертви, жерця і божества, якому приноситься жертва, види і способи купальського жертвопринесення та космотворча направленість його. На основі паралелізму з казковими мотивами і похоронними обрядами автор робить припущення, що

купальське жертвопринесення ідентичне праслов'янському похорону, в ідеологічну основу якого включається ідея весілля-смерті, весілля як ініціального обряду. Останнє міркування підкріплюється аналізом дій, які виконують учасники обряду, уявлень про символічно-ритуальну смерть дівчат-купалок, палінгенесію і концепт повторного народження, пов'язаний одночасно і з народженням божественної дитини. Увага приділяється також аналізу органістичного характеру купальського обряду, що в містерійному плані трактується як посвята у жінки шляхом різного роду контактів із божеством, у тому числі і з його "заступниками", з метою набуття здатності до материнства. На основі детального аналізу сюжетних ходів обряду виводиться і гіпотетичний містерійний сюжет Купала, ізоморфний сюжету основного інваріанта чарівної казки.

Третій розділ "Весілля як містерія безсмертя" присвячений аналізу відображення теогамічної універсалії у весільному обряді. У § 1 "Інтерпретації сюжету весільного обряду" розглядаються дві основні лінії в його витлумаченні в українській фольклористиці та етнографії—соціально-побутова, започаткована працями Ф. Вовка та В. Охрімовича і розвинута в роботах дослідників радянського періоду, і романтично-містична, що знайшла відображення в дослідженнях О. Потебні, М. Сумцова, Х. Ящуржинського та М. Грушевського та працях дослідників українського фольклору 90-х років нашого століття. Розглядаючи різні інтерпретації обряду, автор висловлює думку про пізніше побутове його переосмислення в процесі історичного функціонування, тобто соціально-побутовий план, яскраво виявлений у драматичному розвитку дії обряду (в його 26 сценах) і ускладнений емоційно-психологічними мотиваціями, є не що інше, як один із найпізніших шарів діахронічної структури обряду, а первинними його шарами слід вважати ті, що відображають субстратний його фундамент.

У § 2 "Казкова зав'язка" вивчається вихідна ситуація обряду (яка в ритуальній послідовності співвіднесена з дівич-вечором)—перехід дівчиною межі сакрального простору. У вихідну ситуацію включається і мотивація переходу, аналогічна казковій: переховування дівчини в батьківській оселі, табування виходу її за межу (і подальше порушення цієї заборони, у т. ч. і на її прохання); дії близьких, синонімічні у семантичному плані вигнанню її з дому. Перехід дівчиною межі несе в собі семантику її смерті — цьому в ритуалі ізоморфними є жертвопринесення (коси, вінка тощо). У ритуальному коді смисл відокремлення виражається відмежуванням нареченої від інших учасників весілля—перебуванням її в іншій оселі/кімнаті, закриванням обличчя, мовчанням тощо. Перехід межі обумовлює символічне перебування дівчини у сакральній країні (що отримало вираз у вербальних текстах), при чому в піснях наявний детальний опис цієї країни—її локалізація в далечині/чужині, концентрична побудова з перешкодами на периферії, лісом/полем/садом у центрі, деревом і вертикальною замкненою будівлею у ядрі. Ознаками сакральної країни виступають світло, віч-

не буання природи, краса і розкіш, плодочість і достаток.

§ 3 “Весільне божество” присвячений виявленню функцій цього персонажа (організаційно-допоміжних, доленосних та ін.), його історичних подоб (від втіленості у будь-якому предметі/явищі до християнізованої іпостасі), локалізації (перебування в сакралізованому просторі або в священних місцях людської оселі), амбівалентність його, яскраво відображена в участі у північноросійському варіанті весілля двох дійових осіб—чаклунів-антагоністів, один із яких допомагає процесу одруження, інший—перешкоджає йому. Контакт дівчини із божеством відображений у ритуалі її особного посаду. Тут також розглядаються інтерпретації коровайного ритуалу у містерійному плані: 1) як жертвопринесення; 2) як субституція божества; 3) як акт народження божественної дитини.

У § 4 “Магія наречених” визначаються ознаки і дії головних дійових осіб обряду, які несуть магічний зміст (виконання різного роду табу, метаморфозність, еманация магічної сили). Субстратом магічних характеристик нареченої, на думку автора, є семантика смерті, магічність нареченого пов’язана із семантикою руйнації, що згідно з думкою В. Проппа є відображенням другого етапу в розвитку ініціального сюжету, а саме виконанням ініціації не божеством або його заступником, а майбутнім чоловіком.

В останньому параграфі “Міфологема весільної подорожі” відображаються події кульмінаційної частини весільного сюжету. Тут розглянуті функції відправників героя (його родини)—дорадчі і допоміжні, магічні якості і можливості помічників героя (його дружини та розпорядників весілля—свата і свахи, старшого боярина/дружби та ін.), їх функції, а також історичний розвиток цих образів (від зооморфних до ролевих). Розглядаючи міфему визволення дівчини, автор виділяє такі етапи: 1) збори героя і дружини, 2) подолання перешкод на шляху до сакральної країни, 3) пошуки дівчини і зустріч із нею, 4) виконання важких завдань (одними з найважливіших є впізнання судженої та “ловитва” її), 5) руйнація містичної оселі (аналогічно до розбивання яйця курчам, тобто не-се семантичне навантаження повторного народження), 6) нічна переправа, у т. ч. і біж з переслідувачами. Ось такою здається містерійна лінія весільного сюжету, де поєднались Ерос і Танатос, щоб зродити ідею безсмертя людського буття.

У “Висновках” підводяться підсумки дисертаційного дослідження, сформульовані основні положення і гіпотези його. Основою для даної роботи стало сприйняття обряду у структурній цілісності всіх його одиниць будь-якого походження (як архаїчних, так і новіших, як оригінальних: так і запозичених) і рівня в діалектиці їх взаємозв’язку і взаєморозвитку. Аналіз давніх свідчень про весільний обряд у східних слов’ян привів до висновку про спорідненість сюжетів купальського та весільного обрядів, а структурний аналіз - про генечну спорідненість їх із чарівною казкою, в основі чого лежить прадавній незафіксований обряд дівочої ініціації, сюжетна структура якого збігається з архетиповою матрицею

ритуалу переходу. Останній обряд мав містичну основу і базувався на комплексі уявлень про священний шлюб дівчини з божеством-предком (включаючи тимчасову смерть її, перебування в сакральному часі-просторі, контакт із божеством, повернення-воскресіння і народження божественної дитини). Цей протообряд ліг в основу купальського - як обряду групового екзогамного шлюбу доби матриархату, відобразився в основних мотивах чарівної казки і - у модифікованому вигляді - у сюжеті весілля - як обряді індивідуального шлюбу при патріархальних суспільних відносинах.

Інваріантний обрядовий сюжет розглядався в драматургічному плані як наскрізна дія. Було знайдено 4 його структурні моделі. Хронотопна модель організована дихотомією сакрального і профанного, вона має концентричну побудову із серією кордонів на периферії і світовим деревом у ядрі. Для образних моделей найважливішими є ознаки статі і віку, за якими персонажі наділяються певними функціями і можливостями, і сакральності, у напрямку до набуття якої розвивається дія. Ця ознака обумовлює специфіку ядра кожної з виявлених моделей: феміноцентричність купальського обряду, біцентризм весільного і героцентричність чарівної казки.

Динаміка весільного сюжету розглядалася не лише у плані історичному, тобто у плані генезису, а досліджувалась динаміка розвитку кожної структури, динаміка заміщень мотивів і образів. Реалізація теогамного сюжету в обрядових інваріантах має широкі рамки варіативності, що отримало вираз в його багат шаровості, - як у плані амбівалентності мотивів і образів, так і їх історичних трансформацій, починаючи від лінгвістичного рівня. Особливо складними є обрядові персонажі, яким притаманні амбівалентні функції (магічні, що відображають космотворче, вегетативне начало, технічні та організаційні) та іпостасність (втіленість/невтіленість у будь-якому предметі - до антропоморфності, у т. ч. християнізованих образів).

Містерійна природа весільного сюжету виявляється не лише в ініціально-теогамній основі його, а й у рамках міфологеми ініціації-смерті і шлюбу-воскресіння та набуття здатності до материнства - як прояву глобальної первісної ідеї безсмертя людського життя, його коловоротності і циклічності.

Додаток "Море як одна з координат міфологічного простору" являє собою фольклористично-етнолінгвістичне дослідження, у якому слово *море* розглядається в загальнофольклорному контексті—тут виявлені його глибинні зв'язки із семами сакральності, смерті/народження і весілля. На думку автора, додаток є доказом можливості застосування методики даного дослідження для реконструкції архаїчних фольклорних та лінгвістичних явищ і прямим підтвердженням вірогідності реконструкції архаїчних східнослов'янських шлюбних обрядів, яка проводилась у даному дисертаційному дослідженні.

Основні положення, винесені на захист:

1. Історичний динамізм весільного сюжету, генетична спорідненість сюжетних

інваріантів купальського і весільного обрядів та чарівної казки як трьох реалізацій архетипової матриці ініціально-теогамічного сюжету.

2. Структурна ізоморфність зазначених обрядів на основі спільного соціального субстрату (інститут дівочої ініціації), ідеологічного (універсальна ідея теогамії) та психологічного субстратів (архетип повторного народження).

3. Сюжетно-структурна цілісність інваріантів купальського та весільного обрядів, що проявлена в елементах різного походження і рівня (суто обрядового - вербального, акціонального та ритуального - та контекстуального - лінгвістичного та на рівні суміжних видів первісного мистецтва).

4. Наскрізна дія весільного сюжету найбільшою мірою проявлена в його структурних моделях, центральною ознакою яких є опозиція сакральності-профанності. Рух персонажів у сакральному часі-просторі наділяє сакральними якостями і їх.

5. Своєрідність ядра і периферії інваріантних сюжетів купальського (феміноцентричність) та весільного обрядів (біцентризм) і чарівної казки (героцентричність).

6. Динамізм (багатшаровість) фольклорних одиниць різного рівня, що мають тенденцію до нескінченних історичних трансформацій, та амбівалентність прообразів їх, яка і дає поштовх для можливих модифікацій у протилежних напрямках.

7. Динаміка образів обрядів проявлена в амбівалентності їх функцій (магічних, технічних, організаційних), що проявляються в можливостях їх позитивного/негативного магічного впливу на навколишні явища, та їх історичній іпостасності.

8. Містерійна природа весільного сюжету як ініціації/смерті і шлюбу/воскресіння через перехід сакрального простору і поєднання з однією з іпостасей архаїчного божества.

Основні положення дисертації відображені в таких публікаціях:

1. **Весілля як містерія безсмертя** // Collegium.—1993.—№ 2.—С. 60-69. 2. **Море як одна з координат міфологічного простору у східнослов'янських весільних піснях** / Язык и культура. Вторая международная конференция. Ч. 1. Тезисы.—К., 1993.—С. 167-169. 3. **Ой на морі, на мар'яні** / Язык и культура. Третья международная конференция. Т. 1. Доклады.—К., 1994.—С. 67-79. 4. **Шлюб у дзеркалі обряду** / Перші культурологічні читання "Культура на зламі тисячоліть". 22-23 вересня 1994 р. Тези виступів.—К., Київський політехнічний інститут, 1994.—С. 124-125.

Результати дослідження апробовані на двох міжнародних конференціях "Мова і культура" (Київ, 1993, 1994), республіканських філософських читаннях "Наука. Освіта. Людина" (Дрогобич, 1993) та міжнародних культурологічних читаннях "Культура на зламі тисячоліть" (Київ, 1994). Дисертація обговорена на засіданні кафедри фольклористики філологічного факультету Київського університету імені Тараса Шевченка 25 травня 1995 р. і розглянута спеціальною Вченою радою Київського університету 29 червня цього року.

РЕЗЮМЕ

Лысюк Н. А. **Динамика свадебного сюжета и образов (попытка реконструкции)**. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.09—фольклористика. Киевский университет имени Тараса Шевченко.

Диссертационное исследование является структурно-типологическим анализом инвариантного свадебного сюжета, отображенного в трех исторических модификациях в восточнославянских купальском и собственно свадебном обрядах и в волшебной сказке. В работе показано структурно-генетическое родство данных обрядов, выявлены их общие структурные модели (хронотопная, образная¹, или атрибутивная, образная², или функциональная, сюжетно-композиционная). На этой основе реконструирован субстратный фундамент сюжета: социальный (институт девичьей инициации), идеологический (универсальная идея священного брака) и психологический (архетип повторного рождения).

Конкретная реализация инвариантов свадебного сюжета в сопоставляемых обрядах рассмотрена в его историческом развитии, в диалектике замещений и трансформаций (как образов, так и мотивов) от первообразных элементов структуры до христианизованных их конкретизаций. Поиск первообразов диктует обращение к сопоставлению элементов в рамках межвидовой стратификации первобытного искусства. На основе сопоставления данных элементов осуществлена реконструкция архаических сюжетов купальского и свадебного обрядов.

SUMMARY

Lissyuk N. A. **The Dynamics of Wedding' Plot and Images (an Attempt of Reconstruction)**. Thesis for Candidate of Philology Degree, Speciality 10.01.09—Folclore Studies. Kyiv Taras Shevchenko University. Kyiv, 1995.

The paper contains structural typological analysis of invariant wedding plot reflected in three hystorical modifications of Eastern Slavonic rites—namely in John rite, proper wedding procedure and in fairy tale. In this work the structural and genetic kindredness of these rites is described, their mutual structures like chronotopical, image¹, or attributive, image², or functional and plot and compositional models are indicated, the substrative basis of the plot is reconstructed. The last one can be of social character (virginal initiation), ideological character (the universal idea of sacred marriage) and pysical character (archetype of rebirth).

Concrete realization of invariant wedding plot in the compared rites is treated in the hystorical development, changes of dialectical character and transformations (both of images and motives) and the foreimages of structural elements till the christianizational realisation

The search of foreimage results in comparison of the elements within the intratype stratification of primeval arts. The new reconstruction of archaical John rite and proper wedding plots is supposed to be done on the basis of comparison of these elements.

The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that every entry should be supported by a valid receipt or invoice. This ensures transparency and allows for easy auditing of the accounts.

Furthermore, it is noted that regular reconciliations should be performed to identify any discrepancies between the recorded amounts and the actual bank statements. This practice helps in catching errors early and prevents them from escalating into larger issues.

The document also highlights the need for clear communication between all parties involved in the financial process. Any changes to terms or conditions should be documented and agreed upon in writing to avoid misunderstandings.

In conclusion, the document serves as a guide for maintaining sound financial practices. It provides a clear framework for recording transactions, reconciling accounts, and communicating effectively with stakeholders.

The second part of the document outlines the specific steps for creating a budget. It starts with identifying all sources of income and then listing all expenses. By comparing income and expenses, one can determine if there is a surplus or a deficit.

It is advised to set realistic goals for each category and to track progress regularly. Adjustments should be made as needed to stay on track. The document also provides tips on how to reduce unnecessary expenses and increase savings.

Overall, the document aims to provide a comprehensive overview of financial management. It covers essential aspects from record-keeping to budgeting, offering practical advice for individuals and businesses alike.

AB 32.984

AB 32.984